

ХАРКІВ У СИСТЕМІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КООРДИНАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVII-XVIII СТ.

Розглядається феномен «столичності» Харкова в контексті модернізації імперської Росії-СРСР, оскільки це єдиний і безперервний процес, а місто є одночасно наслідком і продуктом його діяльності.

Ключові слова: глобалізація культури, культурна глобалізація, модернізація, Російська імперія, Харків, столичність, провінційність, бренд.

Рассматривается феномен «столичности» Харькова в контексте модернизации имперской России-СССР, так как это единый и непрерывный процесс, а сам город одновременно является следствием и продуктом его деятельности.

Ключевые слова: глобализация культуры, культурная глобализация, модернизация, Российская империя, Харьков, столичность, провинциальность, бренд.

In the article grounded thesis that the comprehension of the phenomenon Kharkov must be done in the context of modernization of imperial RUSSIA-USSR, because it is single and continuous process.

Key words: globalization of culture, cultural globalization, modernization, Russian empire, Kharkov, provinciality, brand.

Актуальність теми зумовлена тим, що під впливом глобалізації культури й культурної глобалізації суттєво змінюється розуміння феномену міста і його ролі взагалі. Зважаючи на велике значення досліджень феномену міст, що претендують на статус сучасних, модерних, столичних, до яких належить і Харків, особливе місце посідають ті з них, в яких розпізнають і прогнозують соціокультурні трансформації. Визначення сутнісних тенденцій дозволяє сформулювати концептуальний погляд на місце й роль Харкова в загальній системі сучасних постмодерністських трансформацій.

Мета дослідження — виявити конститутивні фактори модернізації Російської імперії, які вплинули на статусні ознаки Харкова в соціокультурному контексті XVII-XVIII ст.

Місто Харків як явище давно стало об'єктом наукової уваги. Формувати його образ розпочав літератор і філософ Г. С. Сковорода ще в XVIII ст. Його послідовниками стали в XIX ст. Гр. Квітка-Основ'яненко та Яків Щеголев, хронологію Харківської губернії упорядкував К. П. Щолков, достовірно описав Слобідські козацькі полки Е. Альбовський, етнографію й фольклор досліджував М. Ф. Сумцов, опис історії Харківської єпархії залишив Філарет (Гумільов), нарешті, вичерпну роботу до 250-річчя Харкова написали історики Д. Багалій і Д. Міллер. У XX ст. Харків

досліджували, вивчали й описували історики й літератори, архітектори й митці, етнологи й компартійні діячі. Лише перелік їхніх прізвищ зайняв би декілька сторінок, однак, не можна не назвати М. Гетьманця з його розвідками про таємницю князя Ігоря й річки Каяли; Л. Посохову, дослідницю історії Харківського колегіуму; І. Саратова, що повернув сучасникам усі герби Харкова; А. Лейбфрейда, який залишив безцінні спогади про архітектуру міста; К. Кеворкяна, що наполегливо нагадував мешканцям про столичний статус радянського Харкова; В. Міславського, котрий першим написав кінематографічну історію міста; В. Маслійчука, що дослідив генезис і долю козацької старшини Слобідських полків; А. Краснящих і К. Беляєва, які зібрали цілий том згадок про Харків у світовій літературі, та багато інших.

Зважаючи на велику кількість монографій з окремих питань історії та культури Харкова, слід зазначити, що нині немає міждисциплінарного дослідження соціокультурного феномену міста Харкова. Неоднозначними є також висновки окремих авторів. Дискусійним залишається питання щодо періодизації історії Харкова. Не атрибутовані й не описані характерні особливості соціокультурного образу міста для формування засад бренду «культура столиця України» та ін.

Утім, у 2014 р. Харкову виповниться 360 років. З них 263 роки він перебував у складі Російської імперії, 74 роки — у складі федерації СРСР — фактично в тому ж цивілізаційному просторі-часі. З них неповних 17 (з 1917 по 1934) був столицею нового політичного утворення — Української Радянської соціалістичної республіки, яка входила до складу СРСР. Після надання статусу столиці Києву й до 1960-х рр. про «столичність» Харкова ніяк не згадувалося, — напевне, з тієї причини, що тривала епоха головного ідеолога й автора перенесення столиці. Потім, аж до 1991 р., коли розпався Радянський Союз, терміни «перша столиця», «столичний Харків» і подібні вживалися зрідка й здебільшого в історичному контексті — як констатація факту й не більш.

З об'єктивних причин, після розриву народно-господарських зв'язків, у 1991 р. економічний стан Харкова різко погіршився. Хоча всі міста нової держави — України — страждали від переходу до нової форми економічного й політичного устрою, харків'яни своє тяжке становище пов'язували саме з утратою статусу одного з головних міст в економіці СРСР. Одночасно з ностальгією по державі, що «канула в Лету», харків'яни ментально почали звертатися й до «столичного» періоду, коли Харків, власне, й піднявся на найвищі щаблі своєї історії, а сучасний стан сприймали як «провінційність».

Таким чином, актуалізацію словосполучення «перша столиця» протягом останніх двадцяти років слід розглядати як

соціокультурний феномен. При цьому повсякденно це словосполучення вживається як у позитивному, так і в негативному сенсі громадськими й політичними діячами, засобами масової інформації, пересічними харків'янами тощо.

Звернула увагу на феномен «перша столиця» й наукова громадськість. В основному — у соціологічних дослідженнях, звернень до проблем ідентичності міста, пристосування мешканців до нього в символічному просторі-часі серед інших міст і регіонів [1].

Завдяки поширенню соціокультурного феномену «перша столиця», в науково-дослідницькій літературі поняттю «столичність» протиставляється, зазвичай, «провінційність». Але наскільки ця дихотомія актуальна для Харкова?

Вітчизняні дослідники чітко розрізняють ці два поняття передусім у зіставленні. Дихотомія «столичності» й «провінційності» виразно закріплена в буденній свідомості, в повсякденному житті людини [2]. Вказане зіставлення легко можуть сприймати комуніканти. Проте розгляд феномену «столиця-провінція» на одному лише зіставленні не може продемонструвати всього спектра властивостей цих значень, тих потенційних можливостей (інформаційних, статусно-рольових, суспільно-структурних, соціокультурних), які вони надають.

У дослідженнях іншої групи авторів сполучення центру й провінції наповнене смисловим змістом — аналітичний фокус зміщується на властивості, що приписуються конкретним просторовим локусам, на досвіді вболівання «своєї» й «чужої» межі, на образ «територій» [3]. Але й тут виникають питання. Наприклад, наскільки аргументована думка дослідників щодо об'єкта дослідження залежно від їх розміщення («включений — не включений»); уявлення мешканців відповідних соціальних локусів щодо останніх? Чи належить розрізнення провінції й центру виключно індивідуальній свідомості або воно виходить за межі суб'єктивності? Чи є провінція й столиця антиномічними сутностями, чи це полюси якогось континууму, що передбачає й перехідні, й маргінальні стани? Яке співвідношення провінції й провінційності, столиці й столичності в різні історичні періоди? Що відбувається з топологічними уявленнями людей за сучасних умов, коли нові засоби комунікації докорінно змінюють сприйняття простору-часу та уявлення про нього, сполучаючи провінцію й столицю, периферію й центр? [4]

На нашу думку, Харків, як місто загалом, місто в історії, слід розглядати не як дихотомічну пару «столичність-провінційність», а як соціокультурний феномен, що сформувався внаслідок модерністських процесів у Російській імперії протягом XVII-XIX ст. Оскільки Харків, як фортеця, виник на території, що незабаром увійшла до складу Московського царства згідно з договором

1654 р., й був заснований за указом Олексія Михайловича (офіційно з 1654 р.), то всі подальші зміни в його історії логічно й виправдано розглядати в контексті модернізаційних процесів, що відбувалися у фізичному й культурному просторі Російської імперії.

Звернувшись до багатьох праць з цього питання, можна дійти висновку, що модернізація Московського царства, яка розпочалася з приходом на трон династії Романових (1613) і сприяла формуванню Російської імперії, не закінчилася зміною політичної форми правління (1917), а триває й понині. Процес модернізації існував у двох моделях (імперській та ліберальній), який умовно можна поділити на чотири етапи: 1613-1856 (яскраві лідери — Петро I, Катерина II, Олександр I), 1856-1917 (Олександр II), 1917-1991 (В. Ленін і Й. Сталін), 1991 — сучасний час.

Модернізація була відповіддю на цивілізаційний виклик європейських країн з метою збереження державності за умов жорсткої конкуренції у світі, де домінували Захід і Схід. Боротьба протягом усього XVIII ст. за перетворення країни на велику євразійську військову й фінансову державу закінчилася перемогою над Наполеоном (1812).

На першому етапі результатом модернізації держави стало виникнення так званих «опорних центрів» Російської імперії — Харкова (1654), Санкт-Петербурга (1703), Єкатеринослава (1776), Херсона (1778), Миколаєва (1789) й багатьох інших міст.

Одночасно з «матеріалізованими» результатами модернізації в життя російського суспільства ввійшли такі соціокультурні феномени, як система освіти (навчальні заклади, бібліотеки й таке інше), система дозвілля й розваг (театр, періодичні видання), містобудування за західним зразком та інші.

Відтак значний інтерес для дослідження має урбанізація регіону Слобідської України, що сформувався в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. на території сучасних Харківської, частково Сумської, Полтавської та Луганської областей. На нашу думку, до кінця козацького періоду (1654-1765) Харків слід розглядати як фортецю, але аж ніяк не місто з притаманними такому поселенню атрибутами. Отже, будучи адміністративним центром Слобідського козацтва, Харків майже нічим не відрізнявся від інших полкових слобод (Сум, Ізюма, Охтирки, Острогоська та ін.).

Побудована в «козацький період» система міських поселень — малих, середніх і великих — була радше мережею сільських слобід деінде із «замком» — укріпленою фортецею. Населення — селяни та воїни, але не міські мешканці. Тоді як «Город есть одно неразрывное целое со своим населением» [5].

Відповідною була й слобідська культура козацького періоду: «В течение целого века население должно было затрачивать все свои силы не на созидание культуры, а на ее защиту от кочевников» [6, с. 5] (виділено автором). Чию ж культуру захищало місцеве населення? Південноросійських вихідців з Польщі та великоросів з Півночі: «и те, и другие принесли с собой известные культурные зачатки», — підкреслює Д. Багалій.

Що ж це були за «культурные зачатки»? Характерна риса черкас, котрі становили «основное ядро населения», визначається в актах того часу терміном «старочеркаские обыкности». Відповідно до «обыкностей», вони займали собі ділянки оранки та сінокосної землі, ліси, влаштовували хутори, заводили пасіки, будували млини, займалися всілякими промислами. Інакше кажучи, будучи на своїй батьківщині землеробами, вони принесли із собою культуру землеробів, яка разом зі скотарством стала основним видом діяльності для слобідських черкас. Зрозуміло, після несення козацької служби з охорони краю.

Постійна загроза татарських набігів змушувала московський уряд і місцеве населення витратити величезні кошти на облаштування укріплень: «Были укреплены не только полковые и сотенные местечки, но даже местечки и владельческие селения; кроме отдельных крепостей, были еще сплошные укрепленные черты, которые тянулись на несколько сотен верст» [6, с. 9].

Окрім військової загрози, вказує Д. Багалій, у другій половині XVII і першій половині XVIII ст., були й інші: внутрішні смути, «вызванные политическими движениями в соседних областях (в гетманщине и на Дону), участие в заграничных походах и войнах (крымских, прусских и т.д.), разного рода физические бедствия...». [7, с. 11].

У такому контексті можна стверджувати, що процес урбанізації Слобожанщини, фактичний процес виділення «центру» й «провінції», зародження міської культури малоруського типу розпочався з реформ Катерини II. Як відомо, в 1765 р. було прийнято рішення про введення цивільного адміністративного управління через створення Слобідсько-української губернії на території п'яти Слобідських полків. З того часу фактично почалося планове перетворення військових фортець на цивільні міста.

Особливістю урбанізації Слобідської України в XVII–XVIII ст. став значний вплив на цей процес перманентного протистояння козацтва розташованим тут військам російської адміністрації, з одного боку, а з іншого — обох названих сторін зовнішньому супротивникові в особі кримсько-татарського ханства, військ імперії турецького Османа, Речі Посполитої та Швеції.

Відповідно до того, як зміщувалася на південь межа Російської імперії, відбувалися природний процес господарського освоєння

Слобожанського регіону, розвиток торгівлі й управління. Московський уряд, намагаючись узяти під свій контроль величезну територію краю, вимушений був розвивати державний апарат.

Цей висновок принципово важливий для нас, оскільки надає розуміння умов формування міської культури в цьому регіоні. Як відомо, основним соціальним носієм культури міста є міське населення. Місто сприймається нами як особлива соціально-територіальна форма організації громадського виробництва, де здійснюється не лише виробництво речей, але й «виробництво» людей, їхнього способу життя. Якість «виробництва» людини багато в чому, якщо не в усьому, залежить від стану соціально-культурного середовища. Процес ускладнення міського середовища приводить до зміни «якостей» самої людини.

З позицій сучасної науки міська культура складається з таких елементів, як норми й цінності цієї міської общини, соціальна психологія міського співтовариства, спосіб життя й менталітет городян, соціальна комунікація й соціальне проектування й тому подібне. Власне міській культурі, як об'єкту дослідження, складно надати визначення. На сьогодні існує декілька робочих визначень цього феномену, кожне з яких не може повною мірою задовольнити дослідників. Одне з них: «Под городской культурой мы можем разуметь подвижный, зыбкий в контурах образ, возникающий в результате преломления универсальных культуро-творческих процессов в конкретно-индивидуальной городской среде» [8].

З 1765 р. м. Харків почав «переживати» соціокультурну трансформацію: з полкового міста українських козаків з українською ж культурою місто поступово перетворювалося на зменшену копію російських столиць — Москви та Петербурга. Полкове місто, зрозуміло, майже не відповідало статусу «центру губернії». Відмінність між Харковом і великим селом «по внешности заключалась разве в том, что центр Харькова был окружен деревянным частоколом, именуемым крепостью, но такой же точно частокол имелся и в Ольшаной, и в Мерефе, тоже именовавшихся крепостями» [6, с. 202]. З 1766 р. розпочалося спорудження губернаторського будинку з планом, який уже був затверджений для Новгорода [6, с. 204], а «разбивку города по плану» затвердила в 1768 р. особисто Катерина II.

Згідно з планом, вулиці мали бути прямими, дахи в центрі міста криті залізом, дерев'яні будівлі знищували, а всі нові будували з каменю. Нові правила містобудування багатьох харківців позбавили садиб і дворів, інші вимушені були виселятися з насиджених місць через неможливість перебудувати свій будинок відповідно до вимог архітектурного вигляду міста. Все це «вызывало споры, порождало недоразумения и жалобы» [6, с. 203]. Це загалом і не

дивно, адже харківські обивателі здебільшого були людьми не багатими. Тому до кінця століття, майже за тридцять п'ять років існування в статусі губернського центру, Харків, окрім центру, «по своим постройкам мало разнился от деревни. <...> наполнен самым простым деревянным строением, по бедности обывателей покрытым большей частью даже соломенными крышами» [6, с. 22].

Починаючи з 1780 р. Харків, як типове полкове місто, позбувшись звання полкового, набув статусу важливого адміністративного центру для імперії й послідовно пройшов усі етапи адміністративних реформ. Цей статус губернського міста Харків набув разом з відповідними губернськими установами та російськими чиновниками на чолі з губернатором, що призначалися в Петербурзі. Одночасно з трансформацією місцевої козачої старшини в російських дворян, в їх середовище проникали російська культура, традиції, мова. «Нове» дворянство, верхівка суспільства, прагнуло відмежуватися від простолюду в будь-який спосіб — не лише в соціальному, а й у національному аспектах. Про ці тенденції йдеться, коли говорять, що після ліквідації козацько-гетьманської автономії (1775) інтенсивно відбувалося «обрусіння» Харкова й знищення його національної української культури [6, с. 511].

Зросійщенню сприяв і наплив до нового губернського центру іноземних і російських купців. У кінці XVIII ст. до них приєдналися євреї, яких не було раніше. Одночасно збільшилася чисельність великоросійських ремісників (теслярів, мулярів і ін.), яких адміністрація, дворяни, купці, священики «виписували» для будівельних потреб.

Поступово Харків з козацького, військового містечка перетворювався на «культурне» місто. «Преобразование Харькова в центральный город наместничества и губернии в сильной степени отразилось на быте и нравах его населения. <...> ... но не подлежит сомнению, что каждый из них [губернаторов] делал шаг вперед по части приобщения харьковцев к общерусскому складу жизни» [6, с. 511].

Так, поволі фортеця все більше нагадувала місто, а в Харків приходила російська міська культура. Саме міська, а не народна, й вона не витісняла народну українську культуру, яка домінувала в козацький період. На той момент верхівка українського суспільства не готова була «виробляти» культурні зразки для міста, у неї не було такого досвіду. Харків був приречений приймати й адаптувати «столичну» культуру.

Отже, сучасна міська культура Слобідської України започаткована в другій половині XVIII ст., коли полкове облаштування населених пунктів замінювалося адміністративно-цивільним.

Культура населення полкового міста Харкова спочатку була землеробською (доіндустріальною) і ґрунтувалася на «старочеркаських обичностях». Разом зі статусом адміністративного центру губернії Російської імперії та з російською адміністрацією в Харків став надходити російський та іноземний капітал. Ці та інші чинники спільно деформували сталу за «козацький» період місцеву культуру.

Так почалося становлення русифікованої міської культури Харкова. Будучи «столицею» для провінції (адміністративним центром губернії), молода міська культура Харкова була своєрідним зразком для копіювання в інших містах Слобожанщини.

На новому витку модернізації в сучасному процесі культурної глобалізації спостерігається «вестернізація» української культури, що простежується на прикладі міської культури Харкова, але це може стати предметом подальших досліджень.

Список літератури

1. Мусієздов А. А. Ідентичність города: образ Харькова в представлениях харьковчан (по материалам интервью). — Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2009. № 881; Мусієздов О. Феномен міської ідентичності в контексті соціологічного аналізу // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол. : В.В.Кравченко (голов. ред.) та ін. — Вип. 9-10: Спец. вид.: Patria / За ред. В. Кравченка. — Х. : ООО «НТМТ», 2008. — С. 115–126; Харків кінця XVIII — початку XIX століття у спогадах мандрівників і мемуарах // <http://www.refine.org.ua/pageid-2443-1.html> та ін.
2. Чорний Д. М. Харків початку ХХ ст. : історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. — Х. : [Б.в.], 1995. — С. 13.
3. Чорний Д. «Анклави цивілізації» чи «контактні зони»: велике місто українсько-російського Порубіжжя / Д. Чорний // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VIII. — Харків-Київ: Кристика, 2006. — С. 69–81.
4. наприклад: Мадатав А. Пространственно-временные измерения демократии // Общественные науки и современность. 1998. № 1; Мостовая И. В., Скорик А. П. Архетипы и ориентиры российской ментальности // Полис. 1995. № 4; Шматко Н. А., Канонов Ю. Л. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования // Социол. исслед. 1998. № 4; Филиппов А.Ф. Общество и пространство: обзор монографий Бенно Верлена // Социол. журн. 1996. № 1/2.
5. Анциферов Н. П. Пути изучения города, как социального организма. 2-е изд. — Л., 1926. — С. 16.
6. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). В двух томах. Репринтное издание. Том первый. — Харьков. 1993.
7. Багалея Д. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. — Х. : 1889. — С. 5
8. Культура города: Проблемы инновации. — М., 1987. — 348 с.

Надійшла до редколегії 28.12.2011 р.